

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

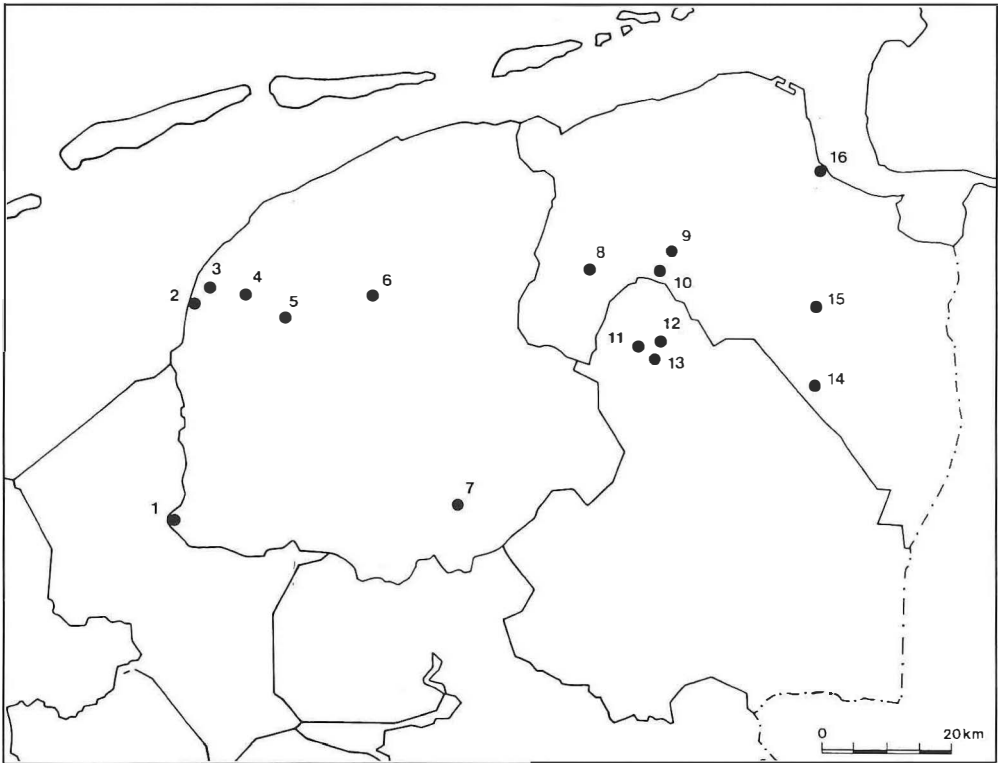
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

GODS HOF ALS BEWAARPLAATS. VOORONDERZOEK NAAR DE MIDDELEEUWSE KERK VAN OLDEKERK, GEM. GROOTEGAST (GR.)

Henny Groenendijk¹ en Gilles de Langen²

De verhoogde klokkenstoel

Ten noorden van het lintdorp Oldekerk in het Groninger Westerkwartier steekt een heuvel minstens twee meter boven z'n omgeving uit. Op deze opmerkelijke verhoging, die een doorsnede heeft van een meter of vijftig, staat in alle eenvoud en eenzaamheid de klokkenstoel van Oldekerk. Rond dit bouwkundige monument (fig. 1) houden schapen het gras kort. Plaatselijk doet sinds jaar en dag het verhaal de ronde dat op de verhevenheid een kerk heeft gestaan en dat menselijke skeletresten bovenkomen zodra men er de schop in de grond zet. De overleving leek op waarheid te berusten, toen men zo'n tien jaar geleden bij graafwerkzaamheden een stuk van een fundering bloot legde. Om de bult nu eens definitief van zijn mysterie te ontdoen, uitte de Streekhistorische Vereniging Aeldakerka de wens om hier een opgraving te beginnen. Inmiddels had de gemeente Grootegast zich bereid getoond om de heuvel een passende aankleding te geven, mede naar aanleiding van de restauratie van de klokkenstoel. Na beraadslaging met de eerste auteur werd besloten om archeologisch adviesbureau RAAP eerst een weerstandsonderzoek te laten verrichten. Op grond van dat onderzoek zou bepaald kunnen worden of een onderzoek met de schop daadwerkelijk zin had en hoe dat onderzoek zou moeten worden uitgevoerd. Over deze zeer geslaagde eerste onderzoeksfase gaat deze bijdrage.

Opgeborgen hoogveen

Voorafgaande aan het weerstandsonderzoek werden enkele handboringen gezet om een idee te krijgen van de bodemopbouw. Uit de boringen blijkt dat de eerste anderhalve meter beneden maaiveld bestaat uit humeus-zandig materiaal

dat vermengd is met baksteenpuin. Het puin vormt een eerste aanwijzing dat aan de klokkenstoel een stenen kerk is voorafgegaan. Op dieper niveau diende zich een verrassing aan, toen kon worden vastgesteld dat de kern van de heuvel niet door de mens is opgeworpen, maar bestaat uit vast veen, dat pas op drie meter diepte overgaat in de natuurlijke zandondergrond. En dat terwijl er in de omgeving geen veen meer te vinden is! De eerste conclusie was snel getrokken: een groot deel van verhoging bestaat uit een niet-vergaven restant van een hoogveen dat klaarblijkelijk ooit op de flank van de rug Grootegast-Sebaldeburen-Oldekerk-Niekerk gelegen heeft. Dergelijke venen zijn, sinds zij in de volle middeleeuwen (ca. 900-1250) werden ontgonnen, vrijwel volledig verdwenen. Restanten ervan konden alleen overleven indien ze afgesloten raakten van de buitenlucht. De aanleg van een kerkhof kon zo'n situatie creëren: de bouw van de kerk, intensieve betreding en vaak ook nog de aanvoer van grond zorgden voor een samengedrukte bovenlaag, die de oxidatie van het veen verhinderde.

Een stenen kerk

Het weerstandsonderzoek (Exaltus, 1998) werd uitgevoerd op 28 augustus 1997. In totaal werd rond de plaats van de klokkenstoel een gebied van 20 bij 40 m onderzocht. Er is gemeten tot op een diepte van 50, 100 en 150 cm beneden maaiveld. De resultaten van de metingen zijn voor deze bijdrage vertaald in een weerstandswaardenkaart, waarin de (tot anderhalve meter diepte) gemeten waarden in het platte vlak zijn weergegeven, en in een pseudoprofiel, waarin het onderscheid tussen de weerstandswaarden tot de drie gemeten dieptes is verwerkt (fig. 2). Het resultaat mag er wezen: de contouren van een fundering tekenen zich duidelijk af. Er heeft

Fig. 1. De klokkentoren van Oldekerk in 1978, thans in restauratie (foto Jur Bosboom, prov. Groningen).

dus inderdaad een stenen kerk op de verhevenheid gestaan. De plattegrond is niet compleet en evenmin overal even duidelijk. Toch kan uit het beeld worden afgeleid dat de kerk een eenvoudig rechthoekig grondplan heeft gehad. Gemeten naar het midden van het fundament met de buitenomvang van de kerk iets meer dan ca. 9x25 m. Het onregelmatige van het beeld doet vermoeden dat de kerk plaatselijk tot op grote diepte is uitgebroken. Aanvullend booronderzoek wees uit dat op de oostelijke helft van het onderzochte terrein op alle afgeboorde terreindelen met hoge weerstandswaarden binnen een halve meter beneden maaiveld ondoordringbaar puin in de ondergrond aanwezig is. Op één boorlocatie ten noorden van de kerk bevindt zich tussen 120 en 150 cm beneden maaiveld een zandlaag, die een ophogingslaag kan zijn.

Perspectief vanaf de hoogte

Onder de klokkentoren bevindt zich dus een middeleeuws kerkhof waarop - getuige de een-

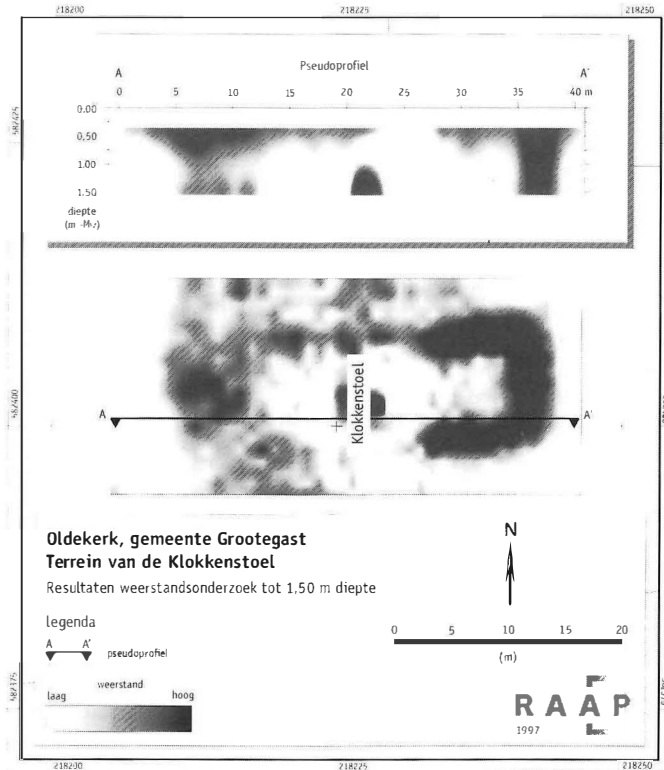
voud van het aangetroffen fundament - een bescheiden zaalkerk heeft gestaan. Een kerkhof was in de middeleeuwen in meerdere opzichten het middelpunt van de parochie, vaak zelfs in de meest letterlijke zin. Dit was ook in middeleeuws Oldekerk het geval. De huidige eenzaamheid van de klokkentoren vormt namelijk bepaald geen afspiegeling van de oorspronkelijke situatie. Dankzij het aangetroffen veenrestant weten we nu zeker dat de kerk van Oldekerk verrees in een hoogveenlandschap, dat niet lang ervoor, in de volle middeleeuwen, in ontginningen genomen was. Met andere woorden: het oudste Oldekerk was een ontginningsdorp. Hierop wijst ook de nog steeds herkenbare en karakteristieke opstreckende verkaveling (fig. 3). De meeste ontginningsdorpen zijn wel eens verplaatst. Het is daarom vrijwel zeker dat het oudste dorp gewoon ter hoogte van de teruggevonden kerk lag, gezien ook het feit dat in de nabijheid van het onderzochte terrein ook een middeleeuws steenhuis heeft gestaan. Vermoedelijk is het dorp pas in de late middeleeuwen naar de huidige plaats verschoven, toen het veen

op de oude plek tezeer geslonken was. Vergelijking met de kerken van andere vol-middel-eeuwse ontginningsdorpen leert, dat de kerk van Oldekerk goed in hun rijtje past. Overigens leidt deze vergelijking ook tot de veronderstelling dat de kerk een zandbaan als fundament heeft gehad. Zonder een dergelijk fundament zou de kerk onherroepelijk verzakken. Of de sleuven voor het zand tot op de vaste ondergrond zijn uitgegraven is niet duidelijk. Het pseudoprofiel lijkt aan te geven dat dat niet het geval is. Mogelijk is dat de zandbanen in het veen 'dreven', zoals ook het geval was bij de kerken van Akmarijp en Kloesewier in Friesland. Hoewel middeleeuws Oldekerk al met al een normaal ontginningsdorp was, is het huidige restant van het kerkhof tamelijk bijzonder voor Noord-Nederland. Slechts op een paar plaatsen, bijvoorbeeld

Dantumawoude en Smalle Ee in Friesland en Thesinge, Scheemda en Midwolda in Groningen bleef veen in de ondergrond bewaard terwijl het in de onmiddellijke omgeving volledig verdween. Het veen is niet alleen op zich al een belangrijke aanwijzing voor de aard en hoogteligging van het oude landschap, maar kan ook meer gedetailleerde informatie prijsgeven. Hierom, en natuurlijk om de aanwezigheid van de restanten van de kerk, is de bodem onder de klokkenstoel van hoge archeologische waarde.

Vragen, vrees en hoop

Zoals het betaamt, heeft het veldwerk nieuwe vragen opgeworpen: is er überhaupt wel opgehoogd of stond de kerk even hoog als het oor-

Fig. 2. Resultaten van het weerstands-onderzoek.

